

- ⁷⁶ Грушевський М.С. Назв. праця. - Т.3. - С. 158-159.
- ⁷⁷ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 283; Котляр М.Ф. Данило Галицкий. Биографічний нарис. - С.321.
- ⁷⁸ ПСРЛ. -Т.2. -Стб. 841.
- ⁷⁹ Там же. - Стб. 842.
- ⁸⁰ Котляр М.Ф. Данило Галицкий. Биографічний нарис. - С.321.
- ⁸¹ Греков Б.Д., Якубовский А/О. Указ. соч. - С.74.
- ⁸² Вернадский Г. Указ. соч. — С. 165.
- ⁸³ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. - С.272.
- ⁸⁴ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.847.
- ⁸⁵ Егоров В.Л. Указ. соч. - С.202.
- ⁸⁶ ПСРЛ. - Т.5. Псковская вторая летопись. Софийская первая летопись. - СПб.,1851. - С.57; пор. ПСРЛ. - Т.7. Воскресенская летопись. - СПб.,1856. - С.162.
- ⁸⁷ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.849.
- ⁸⁸ Rocznik kapitulny krakowski // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A.Bielowski. - Т.2. - Lwów, 1872. - P.806-807; Rosznik Krasieńskich. - P.133; Rosznik swietokrzycki nowy // Monumenta Poloniae Historica. - Т.3. - P.73-75; Rosznik Traski // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A.Bielowski. - Т.2. - P.839; та ін.
- ⁸⁹ "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI - XIII вв. - С. 184-185.
- ⁹⁰ Котляр М.В. Коментар до літопису. — С.306.
- ⁹¹ Wlodarski В. Polska i Rus': 1194 - 1340. - Warszawa, 1966. - ? 145; Щавелева Н.И. К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье. - М., 1978. - С.307-314.
- ⁹² Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). - С.276.
- ⁹³ Егоров В.Л. Указ. соч. - С. 189.
- ⁹⁴ Wlodarski В. Polska i Rus': 1194 - 1340. - P. 145-146.
- ⁹⁵ Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. Нью-Йорк, 1968. - С.68; Чукаева В.А. Русские княжества и Золотая Орда: 1243-1350. - Днепропетровск, 1998. - С.91, 105; Кривошеев Ю.В. Указ. соч. - С. 221, 255.

The Romanovychi's state relationships with the Golden Horde are being examined against the background of the Eastern Europe international life in the middle of the XIII century.

Н.О.Щербак (Київ)

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЦАРИЗМУ НАПРИКІНЦІ XVIII - У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

У статті показано намагання царського уряду законодавчим шляхом вирішити єврейське питання в Правобережній Україні після поділів Речі Посполитої.

Російська імперія була однією з найбільш багатонаціональних країн світу, яка об'єднувала понад 100 націй і народностей. Національна політика царського уряду, як важлива складова внутрішньої політики, була спрямована на зміцнення єдності імперії шляхом денационалізації і насильницької русифікації "іногородців", які становили 57% населення країни. Щодо*кожного з народів російське законодавство передбачало певні обмеження та заборони. Але найбільше обмежень і заборон у Російській імперії відчували на собі євреї, чому достатньо уваги приділено в узагальнюючих працях дослідників єврейства І.Оршанського¹, С.Дубнова², Ю.Гессена³ та ін. Проблему правового та економічного становища євреїв в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. вже порушувала І.М.Погребінська в "Українському історичному журналі"⁴.

Окремі питання політики царської влади щодо єврейського етносу висвітлюються сьогодні, зокрема в нарисах з історії українського єврейства⁵ та дослідженнях етнонаціональних процесів в Україні⁶.

Мета даної статті - показати перші спроби царського уряду законодавчим шляхом вирішити єврейське питання в період його виникнення, тобто наприкінці XVIII - в першій чверті XIX ст. Для цього автором було використане широке коло джерел, передусім такі важливі, як „Полное собрание законов Российской империи”, звіти губернаторів та збірники матеріалів про економічне становище євреїв у Росії.

...Після поділів Речі Посполитої 1772, 1793 і 1795 рр. і входження до складу Російської імперії білоруських, литовських та правобережних українських земель її новими підданими стала значна кількість єврейського населення. Протягом досліджуваного періоду політика царського уряду щодо представників цієї національності не була однозначною і постійно змінювалась у тому чи іншому напрямку, але загалом вона мала обмежувальний характер.

Законодавство Російської імперії відносило євреїв до тієї категорії "іногородців", чиї права визначалися особливими законами (виняток було зроблено лише для караїмів та вихрещених євреїв, на яких поширювалися правила загального законодавства). Особливих правил було дуже багато. Вони охоплювали всі сторони життя євреїв і були вміщені майже в кожному томі зібрання законів. Ці правила стосувалися не лише права проживання й пересування, а й віри та зовнішніх виявів релігійного життя євреїв, особистих прав представників цієї національності, а також їхньої економічної діяльності.

Царський уряд обмежував територію розселення євреїв в імперії і, зокрема, в Україні низкою законодавчих актів. У 1791 р. після скарг московського і смоленського купецтва та звинувачення євреїв у "підриві торгівлі" Катерина II визначила особливим списком місцевості, за межами яких представникам цієї національності не дозволялося проживати⁷.

А в указі від 23 грудня 1791 р. уточнювалося, де можуть проживати нові піддані (білоруські губернії, Катеринославське намісництво і Таврійська область), й підкреслювалося, що "євреї не мають ніякого права записуватись у купецтво у внутрішніх російських містах і портах..."⁸. Це поклало початок створенню "смуги єврейської осілості", територія якої не була сталою: вона то розширювалась (наприклад, до неї були включені литовські, українські правобережні губернії, а згодом - Курляндська, Полтавська і Чернігівська губернії), то зменшувалась (у зв'язку із заборонаю євреям селитись у великих містах, зокрема в Києві, центральних районах інших міст і т.п.).

Указ від 23 червня 1794 р. дозволяв євреям займатися купецькими і міщанськими промислами в Київській губернії, включаючи м.Київ.

"Смуга єврейської осілості" (хоч сама назва спочатку не вживалась) стала основою подальшого законодавства про євреїв. Її існування було підтверджене "Положенням про євреїв" 1804 і 1835 рр. На початок XX ст. "смуга" охоплювала 15 губерній, 8 з яких були українськими: Київська, Волинська, Подільська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Полтавська і Чернігівська. Незважаючи на те, що питання про необхідність знищення "смуги осілості" не раз піднімалося в урядових колах, вона проіснувала до 1917 р. і була скасована після Лютневої революції, за законом від 2 квітня 1917 р. "Про скасування віросповідальних і національних обмежень".

Варто зазначити, що територіальні обмеження проживання євреїв були характерні не лише для Російської імперії. Практикувалися вони раніше і в інших країнах, зокрема ще польськими королями та німецькими князями. Як вважав М.С.Грушевський, однією з головних причин цих обмежень було на-

магання тримати євреїв в безпосередній залежності від уряду як "рентовне джерело державного скарбу"⁹.

Проте в жодній з країн обмежувальне антисемейське законодавство не досягло таких розмірів, як у Російській імперії. Розвивався цей процес поступово. Після приєднання до Росії Південно-Західного краю в маніфесті генерал-аншефа Кречетникова від 27 березня 1793 р., яким підтверджувалися права жителів приєднаних територій (майнові й станові), єврейські громади було запевнено в тому, що за ними будуть збережені всі наявні права і свободи").

Згодом, коли 3 травня 1795 р. вийшов указ про проведення ревізій у південно-західних губерніях¹¹, майже всі євреї були приписані до вільних міських станів - купців і міщан за місцем проживання в містах і містечках. їм дозволялося займатися торгівлею і ремеслами, а єврейським кагалам вказувалося на те, що вони не повинні займатись ніякими справами, окрім відправлення обрядів закону та богослужіння¹².

Указами від 23 червня 1794 р. та 29 грудня 1796 р. за дозвіл на міщанські та купецькі промисли євреї були обкладені подвійними (порівняно з особами християнського віросповідання) податками¹³. Це згодом підтвердив уряд Павла I, зазначивши при цьому, що всі порушники цієї вимоги мусять виїхати з імперії¹⁴.

Таким чином, законодавча діяльність царського уряду в цьому напрямку із самого початку свідчила про його намагання взяти під свій контроль економічну та громадську діяльність євреїв.

У той час розроблялися різні проекти влаштування подальшого життя єврейського населення. Активну участь у цьому брала місцева адміністрація. Зокрема, проект віленського губернатора І.Фрізеля передбачав залучення євреїв до землеробства та інші заходи*. З багатьма з цих проектів був ознайомлений сенатор Г.Державін, який відвідав у 1799 р. білоруські губернії в справі Зорича - власника білоруського містечка Шклова, відставного генерала, фаворита Катерини II. Євреї цього містечка скаржилися на самоправство і беззаконні дії Зорича.

Згодом у зв'язку з голодом, що охопив білоруські губернії в останні роки XVIII ст., відбулася друга поїздка Г.Державіна з ревізією в Білорусію. Розслідуючи причини голоду, сенатор звинуватив євреїв у різних порушеннях законів. Було закрито одну єврейську винокурню в м.Ліозні, взято під опіку маєток польського магната Огінського. Думки, що склалися в результаті цих поїздок, він висловив у "Мнєнні сенатора Державіна об отвращєнні в Белоруссии недостатка хлебного обузданием корыстных промыслов евреев, о их преобразовании и о прочем". Головною причиною голоду в білоруських губерніях сенатор вважав економічну діяльність євреїв і в своєму "Мнєнні" окреслив заходи, які допомогли б "приборкати" її. У той час питання влаштування побуту і діяльності євреїв широко обговорювалося громадськістю.

В 1802 р. урядом Олександра I було створено перший "Комитет для составления положения о евреях", який ще мав назву "Комитет о благоустройстве евреев". До складу комітету ввійшли міністр юстиції Г.Державін (зго-

* Слід зауважити, що думки про залучення євреїв до землеробства виношувалися і в інших країнах, зокрема, ще раніше в Польщі, що відобразилось у сеймовій конституції 1775 р. Литви. Такі ж проекти виношував і австрійський імператор Йосип. Проте всі ці проекти не були реалізовані.

Царський уряд ще з часів першого поділу Речі Посполитої, отримавши перших підданих євреїв, агітував їх за переселення в Новоросію. Коли цей процес розпочався, деякі польські магнати (зокрема, Сангушко) скаржилися "про забираєння жидів" з його маєтків. Головною умовою, яку ставила місцева влада єврейським кагалам, було надання посвідчень особам, які переселяються, про те, що це добропорядні й достатньо забезпечені люди.

дом його замінив князь Лопухін), міністр внутрішніх справ граф В.Кочубей, заступник міністра закордонних справ князь А.Чарторийський, граф С.Потоцький. До його роботи були залучені представники єврейських общин, а також єврейський купець, колишній постачальник для армії Потьомкіна, активний громадський діяч того часу Нота Хаїмович Ноткін, який розробив свій проект щодо подальшого життя євреїв в імперії, в якому особливого значення надавав освітній реформі.

Офіційно завданням комітету було вироблення загальної єврейської реформи, але фактично головною його метою було вирішення проблеми накопичення євреїв у селах, а також можливості подальшого проживання євреїв у повітах в ролі орендарів і корчмарів.

Серед членів комітету існувало два погляди на місце і роль євреїв у житті імперії. Більшість дотримувалася думки, що спочатку євреїв треба "виправити", тобто змінити їх спосіб життя і діяльності, а потім надати їм загальні права громадян. Інші стверджували, що, лише надавши євреям рівні з іншими народами права, можна очікувати їх виправлення. До цієї меншості належав М.Сперанський, який працював тоді в Міністерстві внутрішніх справ і брав активну участь у роботі комітету. Перемогла перша точка зору.

Результатом діяльності комітету стало затверджене 9 грудня 1804 р. "Положення про євреїв", яке складалося з 54-х параграфів, об'єднаних у 6 розділів¹⁵. Воно стало першим систематизовано розробленим законодавством царського уряду щодо євреїв і мало загалом ліберальний характер.

У передмові до "Положення" підкреслювалося, що утворення комітету і видання даного закону було викликано скаргами "на різні зловживання і безпорядки на шкоду землеробству і промисловості обивателів у тих губерніях, де євреї проживають ..."¹⁶.

"Положення" передбачало різні заходи в усіх сферах життя євреїв. У розділі "Про освіту" (§ 1-10) йшлося про надання євреям можливості навчатися в російських народних училищах, гімназіях, університетах, як і дітям інших національностей. Вони могли при цьому носити свій одяг (у школах парафіяльних і повітових), німецький або польський (у гімназіях), виконувати свої релігійні обряди. Якщо ж євреї не хотіли віддавати дітей до державних шкіл, то мали право за власні кошти засновувати спеціальні єврейські школи з викладанням однієї з мов - російської, польської чи німецької.

"Положення" 1804 р. ділило їх на 4 класи: а) землероби; б) фабриканти і ремісники; в) купецтво; г) міщанство. Всі євреї були зобов'язані записатися до одного з них. Якщо вони цього не робили, то з ними мали чинити як з бродягами (§ 30).

До категорії купецтва належали купці I, II і III гільдій, корчмарі, дрібні торговці, власники постійних дворів. Євреям-фабрикантам, які бажали заснувати суконні, полотняні та інші фабрики, обіцяно було виділити землі під їх будівництво і грошові кредити. Для цього в кожній з губерній, приєднаних від Польщі, мав бути утворений щорічний капітал до 20 тис. крб. (§21).

Всі євреї-ремісники, фабриканти і землероби звільнялися від подвійного оподаткування (§§ 19, 21, 24).

Значні пільги надавалися євреям-землеробам. їм дозволялося купувати незаселені землі (тобто без кріпосних селян), а також використовувати на ній працю найманих робітників, поселятися на поміщицьких землях на правах орендарів, чи на державних - у губерніях литовських, білоруських, Київській, Волинській, Подільській, Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Астраханській та Кавказькій. На ці потреби для початку їм відводилося до 30 тис. дес. землі (§§ 13, 14, 17).

Всі поселенці на 10 років звільнялися від податків, крім земських повинностей, і при поселенні могли отримувати кредити (§ 18).

На поміщицьких землях єврейські сім'ї звільнялися від судової влади поміщика, але, залишаючи його, мали неодмінно засвідчити виконання всіх обов'язків щодо власника.

Новий закон порушив існуючу для євреїв заборону виходити за *смугу осілості*, дозволивши фабрикантам, купцям і ремісникам з дозволу губернатора тимчасово селитися з сім'ями у внутрішніх губерніях і столицях (§ 28).

Таким чином, "Положення" 1804 р. підтвердило існування *смуги осілості*, яка на той час охоплювала 12 губерній, дещо розширило її, надавши євреям право постійно проживати в Астраханській і Кавказькій губерніях (однак у 1835 р. ці дві губернії було виведено зі *смуги*).

З "Положенням" пов'язана поява в імперії єврейських прізвищ. До початку XIX ст. євреї, навіть в офіційних документах, підписувалися лише своїм іменем або іменем та по батькові. § 32 цього закону зобов'язував їх при переписі, який мав проводитися по всіх губерніях, де проживали євреї, поряд зі своїм іменем вказувати ще й прізвище. Щодо останніх зазначимо, що їх було вирішено присвоювати з урахуванням місця проживання або роду занять. Так з'явилися прізвища: Різник, Муляр, Бершадський, Полонський і т.п.

"Положення" 1804 р. містило також ряд обмежень, що стосувалися євреїв. Згідно з § 34, їм заборонялося "мати шинки та постоялі двори в селах і біля великих доріг ні під своїм, ні під чужим іменем, вони не могли продавати в них вина і навіть проживати в них ..., хіба-що проїздом"¹⁷. Ця заборона починала діяти з 1 січня 1807 р. в малоросійських, новоросійських, Астраханській і Кавказькій губерніях, а в усіх інших - з 1 січня 1808 р. Протягом 2-3 років єврейське населення кількістю близько 60-ти тис. сімей мало виселитися із сіл у міста і містечка *смуги осілості* і на землі, які йому мали бути безкоштовно надані урядом у степах на півдні України. В той же час закон передбачав великі штрафи за порушення заборон.

Так, єврей, затриманий при продажі вина вперше, мусив сплатити штраф 100 крб., вдруге - 200 крб., а коли він був спійманий на цьому втретє, то його відправляли на заслання до Сибіру. Влада карала також і поміщиків, які сприяли правопорушенням євреїв, здаючи їм в оренду свої маєтки. На них накладалися штрафи: вперше - 5 крб., вдруге - 10 крб., а після третього разу такий поміщицький маєток забирався на 10 років під опіку (§§ 35, 36). І все ж в подальшому, незважаючи на ці суворі покарання, євреї намагалися, обходячи різними способами закон, володіти шинками й займатися торгівлею спиртними напоями.

"Положення" 1804 р. торкалося й релігійної сфери. Воно зберігало за євреями свободу релігії, але скасувало право кагалів і рабинів застосовувати публічні покарання. Це обмеження було викликано здебільшого релігійною боротьбою між хасидами і миснахідами, яка точилася в той час. Внаслідок цього релігійного розколу їм було дозволено мати власні синагоги і рабинів¹⁸. Рабинів повинні були затверджувати губернські органи влади. Вони обиралися на три роки і були на утриманні єврейської общини.

Згідно з § 34 "Положення", невдовзі розпочався процес виселення євреїв із сіл, для чого досить часто застосовувалася військова сила¹⁹.

Незважаючи на даровані пільги, євреї не бажали залишати обжитих місць і звичних занять і їхати в перенаселені міста *смуги* або невідомі для них краї. Із самого початку виселення стала зрозумілою нереальність реалізації такого наміру. Та й уряд Олександра I не зміг фінансово забезпечити його проведення. Тому в 1806 р., за наказом Олександра I, був заснований Комітет з єврейського питання у складі міністрів: закордонних справ - графа Будберга і внутрішніх справ - графа Кочубея, а також князя Чарторийського. Комітет розглядав питання про доцільність відстрочки виселення із сіл. Треба відмітити, що члени комітету, окрім графа Будберга, вважали її доцільною.

Для з'ясування ситуації в 1807 р. в смугу осілості було відряджено сенатора Алексеева*. Про труднощі виконання § 34 "Положення" доповідали царю представники місцевої влади. Тоді ж у губерніях смуги було скликано депутатів для пошуку шляхів вирішення цього завдання.

Ситуація, що склалася в Європі, маніфести Синедріону, який урочисто відкрився з ініціативи Наполеона Бонапарта 9 лютого 1807 р. в залі паризької ратуші, його заклики до об'єднання єврейських общин світу для вирішення спільних питань і т.п.²⁰ змусили уряд Олександра I призупинити виселення і дати вказівку місцевій владі західних губерній всілякими способами попереджувати контакти російських євреїв із зарубіжними євреями²¹.

Але порозумівшись з Наполеоном і підписавши з ним Тільзітський мир, царський уряд продовжив виселення. Указом від 19 жовтня 1807 р., даним на ім'я військового губернатора м. Кам'янця-Подільського Ессена²², підкреслювалося, що впродовж трьох років після прийняття "Положення" 1804 р. "різні обставини" затримали виселення євреїв із сіл і що в даний час уряд покладає відповідальність за проведення цього заходу на військових і цивільних губернаторів. Виселення мало бути здійснене планомірно впродовж 1808-1810 рр. Але вже незабаром князь Куракін, який змінив на посту міністра внутрішніх справ графа Кочубея, подав Олександрові I записку про різні перешкоди виселенню. В результаті указом від 29 грудня 1808 р. царський уряд призупинив виселення євреїв із сіл і дозволив їм залишатися на місцях до подальших розпоряджень²³.

А 5 січня 1809 р. під головуванням сенатора В. Попова було створено новий, Особливий єврейський комітет²⁴, до якого ввійшли сенатор Алексеев, заступник міністра внутрішніх справ Козодавлев, сенатор граф Потоцький, статський радник Дружинін. Комітету було доручено вирішити питання щодо виселення євреїв із сіл та розглянути інші статті "Положення", стосовно яких надійшли скарги від єврейських депутатів. Працюючи три роки і дослідивши ці питання, комітет дійшов висновку про необхідність відміни § 34 "Положення" і припинення виселення єврейського населення з сіл. Підсумкові результати досліджень, проведених членами комітету, стверджували, що євреї відіграють позитивну роль в економічному розвитку країни, і з огляду на це пропонувалося зберігати за ними право на оренду та торгівлю спиртними напоями.

Доповідь комітету не отримала законодавчої санкції. Але, оскільки указ 1808 р. ніхто не скасовував, євреї продовжували жити в селах. До того ж у цей час увага уряду Олександра I була зосереджена на проблемах війни з Наполеоном Бонапартом. Однак тоді ж почалося виселення євреїв іншого роду: з метою усунення їх від контрабандних занять вийшов указ Олександра I про переселення євреїв з поміщицьких маєтків, розташованих поблизу західного кордону, в ті містечка, де вони були приписані. Цим розпорядженням було покладено початок забороні проживати євреям у 50-верстній смузі вздовж кордону з Австрією і Пруссією.

На Поділлі в цю смугу входило 2 міста і 23 містечка з єврейським населенням близько 40 тис. осіб, а на Волині - 4 міста і 43 містечка, де прожива-

* Таємний радник, сенатор Алексеев у своєму звіті доповідав про труднощі виселення. Для зменшення скупченості євреїв сенатор пропонував запровадити рекрутський набір натурою. Такої ж думки дотримувався згодом майбутній катеринославський губернатор В. Шеміот та деякі інші чиновники. Проте цей захід було здійснено вже пізніше - за часів Миколи I.

Аналізуючи шляхи вирішення єврейського питання в імперії, сенатор Алексеев вважав, що передбачені "Положенням" 1804 р. заходи щодо залучення євреїв до землеробства і створення ними різних фабрик не зможуть вирішити проблему скупченості євреїв у містах і містечках "смуги".

ло понад 50 тис. євреїв. Багато з них жили тут здавна і мали нерухомість. Так, на Поділлі їм належало 3123 будинки, а на Волині - 4627. Володіли вони також крамницями, шинками і т.п. Окрім осілого єврейського населення, на цій території було ще й багато заїжджих євреїв, які прибували сюди на заробітки. Саме їх місцева адміністрація звинувачувала в розвитку контрабандних промислів у районі Радзівіллівської митниці (про це доповідав у 1812 р. волинський губернатор Комбурлей).

Почалося виселення єврейських сімей з цієї території, однак проводилося воно непослідовно. Розпорядження щодо заборони євреям проживати вздовж кордону постійно порушувалося. Так, у 1816 р. сенатор Сіверс, ревізуючи Волинську губернію і перебуваючи в Радзівіллові, помітив, що євреї в кількох метрах від кордону тримають корчму і торгують. Волинський губернатор змушений був виселити їх протягом трьох тижнів.

Виселення євреїв з прикордонної 50-верстної смуги тривало до 1821 р., а згодом, з ослабленням уваги поліції і місцевої влади, припинилося. Однак скоро доповіді начальників митних округ змусили міністра фінансів порушити клопотання про необхідність повернутися до виконання указу 1812 р. В 1825 р. параграф указу про заборону проживання євреям у прикордонній смузі було підтверджено й поширено на весь західний кордон²⁵.

Виселення євреїв із сіл у міста та містечка смуги осілості, яке активно проводилося, згідно з § 34 "Положення про євреїв" 1804 р., призвело до активізації переселення єврейських сімей і створення єврейських землеробських колоній на півдні України.

Євреї поспішали скористатися пільгами, дарованими землеробам цим законом. Дослідження з даної проблеми свідчать, що в багатьох проектах щодо розселення євреїв і залучення їх до землеробської праці особливе місце відводилося незаселеним землям Новоросії²⁶.

Ще з 1775 р. (тобто після першого поділу Польщі) російський уряд агітував євреїв переселятися в новоросійські степи. На ці землі особливі надії покладали у своїх проектах віденський губернатор Фрізель, єврейський купець Нота Ноткін, сенатор Державін та ін.²⁷

Заселення новоросійського краю іноземцями активно розпочалося в кінці XVIII - на початку XIX ст. Так, у Катеринославській губернії, яка займала перше місце за кількістю переселенців, протягом 1795-1811 рр. виникло 10 нових поселень, зокрема в 1795-1796 рр. сюди прибуло 120 сімей менонітів, які згодом заснували колонії в Олександрівському, Новомосковському та інших повітах²⁸. Проте переселення євреїв було спрямоване переважно в Херсонську губернію, зокрема в Тираспольський, Херсонський та Ольвіопольський повіти. В 1801-1809 рр. в даній губернії виникло 47 нових поселень, з них найбільше німецьких - 31, єврейських - 8, грецьких і болгарських - по 8²⁹. Спочатку це були могилівські євреї, повірені яких їздили в Новоросію для з'ясування ситуації. Згодом з'явилися прохання на переселення від чернігівських, подільських та інших євреїв.

Урядом було виділено для заснування єврейських хліборобських колоній 24 тис. дес. землі біля річки Інгулець.

Невдовзі єврейські родини заснували у Херсонській губернії хліборобські колонії: Бобровий Кут, Сейдеминуха, Добра, Ізраїлівка. Вже в початковий період тут поселилось до 300 сімей (близько 2 тис. осіб). Згодом було засновано колонії Інгулець, Нагартав, Ефенгар та інші. На початку 1810 р. у віданні переселенської контори налічувалося майже 1000 сімей, і ще багато сімей чекали своєї черги на переселення. Проте в 1811 р. переселення євреїв у Новоросію було тимчасово призупинене. Херсонський військовий губернатор доповідав Олександрю I про те, що на їх поселення в 1807-1810 рр. було витрачено 145680 крб., а для допомоги тим, хто переселяється і чекає своєї

черги на переселення, потрібно ще 219 тис. крб., тоді як у наявності є лише 2519 крб.³⁰ Губернатор вважав, що євреїв сюди надалі взагалі не варто переселяти, оскільки "...через незвичку євреїв до хліборобства й через нечистоту в їх проживанні, смертність між ними дуже висока..."³¹.

Переселення євреїв на південь України невдовзі було призупинене, хоча незначними темпами воно тривало й пізніше³².

Зокрема, в кінці 1819 р. князь Голіцин сповіщав про звернення моголівського губернатора щодо прохання євреїв містечка Шклова переїхати і приєднатися до однодвірців у Херсонській губернії. Однак царський уряд, маючи невдалий досвід у цій справі, вже не поспішав з переселенням*. А на прохання євреїв дозволити переїзд Міністерство внутрішніх справ наказало губернаторам брати у бажуючих розписку про те, що вони не вимагатимуть допомоги від держави. В той же час кагали, маючи фіскальні інтереси, були зацікавлені у виселенні неспроможних сплачувати податки і клопоталися про це перед владою. Особливої активності це набуло на початку 20-х рр. XIX ст., коли в білоруських губерніях розпочався голод. Проте тоді переселення не досягло широких масштабів. Зокрема, з 34 сімей шкловських євреїв, які бажали переселитись у Херсонську губернію, зробили це лише 16 сімей³³. А серед загальних переселенців Півдня України в 1816-1835 рр. євреї становили всього 10,54 %³⁴.

Ще однією проблемою, яку доводилося вирішувати царському уряду в той період, була заборона з фактичним володінням євреями православними кріпаками. Така заборона нехристиянам володіти християнами, встановлена ще в 1784 р., постійно порушувалась, і уряд був змушений періодично її підтверджувати (в 1800, 1801, 1816 рр.). Але євреї порушували цю заборону, укладаючи різні форми угод з поміщиками. Документи свідчать, що в багатьох західних губерніях, зокрема й на Київщині, в той час існувала така форма оренди, як *хрестенції*. З'явилася вона ще за часів Речі Посполитої, коли поміщики здавали євреям в оренду збір майбутнього урожаю, сіна тощо. За таким контрактом євреї фактично здобували право розпоряджатися маєтком поміщика і його кріпаками, які мусили під наглядом орендаря зібрати врожай, обмолотити, доставити його на винокурні (які євреї теж орендували), надати підводи для цього тощо.

Розглянувши випадки існування таких оренд, Сенат 27 березня 1819 р. видав розпорядження про їх негайну заборону³⁵. Нагляд за його виконанням було покладено на губернську владу. Єврейські депутати добивалися скасування цієї заборони. Міністр духовних справ і народної освіти князь О.Голіцин справедливо доводив, що у випадках таких контрактів винуваті не лише євреї, а й поміщики і державні установи, які реєстрували їх. Проте така позиція міністра не була підтримана ні Сенатом, ні Державною радою, і лише завдяки його близьким особистим стосункам з Олександром I думка міністра була врахована. Указом від 20 грудня 1820 р. передбачалася відповідальність усіх сторін за порушення подібної заборони³⁶. В подальшому питання про оренду було тісно пов'язане з відкупною системою, запровадженою 1827 р. Фіскальні інтереси вимагали дозволити євреям орендувати корчми, шинки і т.п.³⁷ В той же час, видаючи обмежувальні законодавчі акти, уряд Олександра I змушений був часто робити винятки з них, зважаючи на економічні обставини. Так, згідно із законом 1817 р., євреї не мали права займатися винокурінням і продажем спиртних напоїв у великоросійських губерніях. Проте деякі губернатори до-

* Підбиваючи перші підсумки єврейської землеробської колонізації півдня України, Єврейський комітет, очолюваний сенатором В.Поповим, доповідав у 1812 р., що, незважаючи на всі намагання уряду сприяти цій справі, бажаних результатів не досягнуто, і рекомендував залишити євреїв "при старих промыслах".

водили необхідність праці євреїв на винокурних заводах. Зокрема, колишній пензенський губернатор М.Сперанський подав на розгляд надіслані йому поміщиками цієї губернії клопотання про необхідність участі в роботі на їхніх заводах єврейських винокурів. На підставі таких клопотань указом від 6 травня 1819 р. євреї були допущені до винокуріння у великоросійських губерніях до того часу, коли будуть підготовлені такі спеціалісти з місцевого населення. В той же час в указі підкреслювалося, що євреї ні в якому разі не повинні бути власниками таких заводів. Того ж року їх було допущено у великоросійських губерніях і до виробництва інших спиртних напоїв³⁸.

Вирішуючи єврейське питання в імперії, царський уряд особливого значення надавав наверненню євреїв у християнство. Надаючи вихрещеним євреям різні пільги³⁹, влада заохочувала їх до прийняття християнської віри.

В січні 1817 р. найважливіші єврейські справи зосередилися в руках особистого друга Олександра І, оберпрокурора Святого Синоду князя О.Голіцина. Для успішного проведення переходу євреїв у християнську віру того ж року було засноване "Товариство ізраїльських християн", яке "цар взяв під свою опіку"⁴⁰. Офіційно воно було створене для підтримки вихрещених євреїв і тих, хто ще мав намір зробити це. Широкі пільги, які надавались євреям-вихрещам, свідчили про те, що уряд у такий спосіб намагався асимілювати єврейське населення.

Євреям, які ставали членами цього Товариства, уряд безкоштовно роздавав землі у спадкове володіння для домашнього господарства (земля відводилась на все товариство, а не окремому його члену, вона не могла бути продана, закладена чи ще якимось чином передана в інші руки). Таким особам дозволялося займатись різними ремеслами, торгівлею, засновувати й утримувати фабрики і заводи, варити пиво, курити вино та виробляти інші алкогольні напої як для власного споживання, так і на продаж у межах своїх поселень. Вони звільнялися від різних повинностей і податків, а згодом могли записуватись у будь-який соціальний стан. Для управління такими поселеннями в столиці було створено Комітет опікунства ізраїльських християн, до якого увійшли представники департаментів освіти і пошт, обер-прокурор Сенату та ін.⁴¹

Однак, незважаючи на всі пільги, євреї не поспішали міняти віру. І вже в 1824 р. князь Голіцин, переконавшись у безперспективності цієї справи, доповідав про це Олександру І. Проте Товариство продовжувало існувати (переважно на папері) до 1833 р., коли воно було ліквідоване⁴².

В останні роки царювання Олександра І в урядових колах з'являється стурбованість іншим - як зберегти недоторканість релігійних переконань християн. Ще в 1818 р. з'явилася заборона віддавати євреям для відроблення боргів боржників-християн⁴³, в 1819 р. вийшов указ про "припинення робіт і послуг, які виконували селяни і дворові люди для євреїв". У 1820 р. міністр духовних справ і народної освіти князь Голіцин заявив Комітету міністрів, що, за повідомленням представників місцевої влади Херсонської губернії, християни, які проживають у будинках євреїв, не лише "забувають" і не виконують обряди християнської віри, але й переймають єврейські звичаї та обряди. Князь був переконаний у тому, що іудейська релігія зобов'язує євреїв заманювати всіх у свою віру, і пропонував підтвердити заборону наймати їм у свої будинки християн для будь-яких робіт, вказавши при цьому на те, що така заборона буде корисною і для бідних євреїв, які змогли б замінити християнську прислугу.

Пропозиція князя Голіцина набула сили закону, який діяв упродовж десятиліть. Однак інколи з нього допускалися винятки. Так, у 1823 р. євреям було дозволено спочатку на 4 роки наймати християн для робіт при утримуваних ними відкупах, а в подальшому служба християн у євреїв-відкупників була дозволена на довший термін.

Варто зазначити, що багато кроків уряду Олександра I щодо євреїв визначалися суспільною думкою того часу, негативним ставленням до євреїв переважної частини суспільства. Це було властиве навіть для прогресивної інтелігенції. Зокрема, виразником таких поглядів виступав декабрист П.Пестель, який у своєму проекті Конституції "Руська правда" пропонував звільнити країну від євреїв шляхом заснування в Малій Азії особливої єврейської держави.

Характерним було й те, що, розробляючи єврейське законодавство, уряд, намагаючись досягти своїх цілей, часто не враховував реалій життя. Прикладом може бути дарування євреям "Положенням" 1804 р. широких прав у сфері освіти. Як відомо, традиційна єврейська освіта була повністю релігійною, єврейська молодь практично не могла скористатися наданими їй правами навчатись у державних середніх і вищих навчальних закладах, оскільки майже не знала російської мови. Окрім того, рабини були проти такої освіти, боячись, що це відверне молодих від релігії.

Всі проаналізовані нами законодавчі акти кінця XVIII - першої чверті XIX ст. свідчать, що царський уряд активно намагався вирішити єврейське питання, яке постало перед владою з приєднанням до імперії, за поділами Речі Посполитої, литовських, білоруських і правобережних українських земель, коли понад мільйонна маса єврейського населення потребувала юридичної легітиматії. Вона не була схожою на жоден з існуючих тоді в Російській державі соціальних станів. Постанови сенату та царські укази доби Катерини II, Павла I та Олександра I свідчать про намагання вписати нових підданих в етнічну структуру імперії, взяти під контроль їх економічну та громадську діяльність, врегулювати проблеми єврейського життя. Царська влада прагнула вирішити єврейське питання, ліквідуєчи етнічну, соціальну та релігійну специфічність євреїв, намагаючись змінити спосіб заняття єврейського населення, зокрема залучити його до землеробства через створення єврейських землеробських колоній, асимілювати його шляхом навернення у християнство і т.п.

Однак серед заходів російського самодержавства переважала практика обмежень і заборон, яка сягнула свого апогею за доби Миколи I. Основою антиєврейського обмежувального законодавства було запровадження наприкінці XVIII ст. смуги єврейської осілости, яка проіснувала до 1917 р.

Поставши в Російській імперії в досліджуваний період, єврейське питання не було вирішене і в подальшому залишалося одним з найгостріших, і до нього царська влада змушена була постійно повертатися.

¹ Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки и исследования. - СПб., 1872; Его же. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. - СПб., 1877.

² Дубнов СМ. Краткая история евреев. - СПб., 1912.

³ Гессен Ю. История еврейского народа в России. - СПб., 1914.

⁴ Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX - початок XX ст.) // Український історичний журнал. - 1996. - № 4. - С. 124-132.

⁵ Див., зокрема: Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). - Ч. I. - К., 1992. Горюховский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветская С.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). - Ч. II. - К., 1995.

⁶ Беренштейн О. Евреи в Украине // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. - К., 2001. - С. 247-273.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). - 1-е изд. - Т. XXIII. - № 17006.

⁸ Там же.

⁹ Грушевський М. Історія України - Руси. - Т. 5. - К.: Наукова думка. - 1994. - С. 257.

¹⁰ ПСЗ. - 1-ое изд. - Т. XXIII. - № 17108.

¹¹ Там же. - № 17327.

¹² Там же.

- ¹³ Там же. - № 17224; Т. XXIV. - № 17594.
¹⁴ Там же. - № 18015.
¹⁵ Див.: ПСЗ. - 1-е. изд. - Т. XXVIII. - № 21547.
¹⁶ Там же.
¹⁷ Там же.
¹⁸ Там же. - §§ 51-54.
¹⁹ ПСЗ. - 1-ое. изд. - Т. XXIX. - № 22651.
²⁰ Детальніше про це див.: *Гинзбург СМ.* Отечественная война 1812 года и русские евреи. - СПб., 1912. - С.5-35, а також: Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. - СПб., 1908- 1913. - Т.14. - С.298-302.
²¹ Див.про це: *Голицын Н.Н.* История русского законодательства о евреях (1649-1825). - Т.1. - СПб., 1886. - С.544; *Оршанский И.Г.* Русское законодательство о евреях. Очерки и исследования. - СПб., 1877. - С.272.
²² ПСЗ. - 1-ое. изд. - Т. XXIX. - № 22651.
²³ Там же. - Т. XXX. - № 23424.
²⁴ Там же. - № 23435.
²⁵ Там же. - Т. XL - № 30402; № 30581.
²⁶ Див.: *Никитин В.Н.* Еврей-земледельцы. - СПб., 1887. - 692 с; *Боровой С.Я.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. - М., 1928. - 200 с; *Полонська-Василенко Н.* Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (Зі студій над історією колонізації) // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. - Т.Н. - К., 1929. - С.85 - 115; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858). - М.: Наука, 1976. - 306 с.
²⁷ Див.: *Боровой С.Я.* Вказ. праця. - С.18- 23.
²⁸ Див. про це: *Кабузан В.М.* Вказ. праця. - С.111-190, а також *Кабузан В.М.* Изменение в размещении населения в России в XVIII — первой половине XIX в. (По материалам ревизии). - М.: Наука, 1971. - С.30.
²⁹ *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX века (1719- 1858). - С.173.
³⁰ Див.: ПСЗ. - 1-ое изд. - Т. XXXI. - № 24185 (а).
³¹ Там же.
³² Детальніше про єврейські землеробські колонії див.: Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. Издание еврейского колонизационного общества. В 2-х томах. - Т.1. - СПб., 1904. - С.13- 15; Т.2. - СПб., 1904. - Приложения, Табл. 6- 16.
³³ Див. про це: *Боровой С.Я.* Вказ. праця. - С.92-93.
³⁴ *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858). - С.263.
³⁵ ПСЗ. - 1-ое. изд. - Т. XXXVI. - № 27740(а).
³⁶ Там же. - Т. XXXVII. - № 28501.
³⁷ ПСЗ. - 2-е изд. - Т. IX. - № 7645.
³⁸ ПСЗ. - 1-ое изд. - Т. XXXVI. - № 27794; № 27963.
³⁹ Там же. - Т. XXXI. - № 24599.
⁴⁰ Там же. - Т. XXXIV. - № 26752.
⁴¹ Там же. - № 26753.
⁴² ПСЗ. - 2-е изд. - Т. VIII. - № 6085.
⁴³ ПСЗ. - 1-ое изд. - Т. XXXV. - № 27352.

In the article, the author reveals the attempts of the tsar's government to solve the Hebrew question by the legislative means in the Right Bank Ukraine after the Rich Pospolyta's downfalls.

В.М. Волковинський (Київ)

СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА 1853 - 1856 рр. І УКРАЇНА

(до 150-річчя Східної (Кримської) війни)

У статті розглядаються причини і початок Східної (Кримської) 1853 - 1856 рр. війни, описуються основні бойові дії на Чорному морі та в Криму між Росією й Англією, Францією, Туреччиною та Сардинським королівством, ідеться про участь і роль українців у цій війні.

Між Османською і Російською імперіями за 240 років їх існування (хоча вони не завжди так іменувалися, а насправді були за історичною терміно-